

Nyíregyháza

1. Nyíregyháza járási jogú város, Szabolcs-Szatmár megye székhelye, a Nyírség gazdasági, kulturális és forgalmi központja. Lakosainak száma 56 900 (ÚMLex. V, 232).

2. A város neve az ún. beszédes földrajzi nevek közé tartozik, az összetétel elemei könnyen szétválaszthatók és értelmezhetők. Nyíregyháza történetírói mindnyájan ezt a kézenfekvő etimológiát választották: *Nyír* 'Nyírség' + *egyház* 'templom' + *-a* birtokos személyrag (LUKÁCS ÖDÖN, Nyíregyháza szabad, kiváltásgolt város története. Nyíregyháza, 1886. 33; LEFFLER SAMU: Szabolcs vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSZKY SAMU. Budapest, 1900. 86; SZOHOR PÁL, Nyíregyháza az örökváltság századik évében. Nyíregyháza, 1924. 173; MÉREY FERENC: Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei. Szerk. HUNEK EMIL. Budapest, 1931. 16 és KISS LAJOS, A nyíregyházi erdő: Kny. a Debreceni Szemle 1932. évf. 10—12. számából. 4). Ez a magyarázat még napjainkban is elterjedt, legutóbb DIENES ISTVÁN elevenítette föl (Szabolcs-szatmári útikalauz. Szerk. BALOGH ISTVÁN. Nyíregyháza, 1965. 2. sz. térképmelléklet). A *Nyír* 'Nyírség' jelentésére vannak adataink a régiségből (pl. 1219: de villa Pauli de *Nyr*: VárReg. 228; 1319: in *Nyr*: KállayLevt. I, 29; 1335: in districtu *Nyr*: AnjouOkmt. III, 130. stb.) és a mai népnelvből egyaránt, de irodalmi példát is idézhetünk. Lúdas Matyi emlékezetes tetteinek színhelyét így határozta meg Fazekas Mihály: Hajdann egy falubann, a *Nyírenn*-é, vagy az Erdő-// Hátonn, vagy hol esett, jó szerrel nem jut eszemben, . . . (Magyar irodalmi szöveggyűjtemény II. Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és reformkorszak irodalmából. Budapest, 1952. I, 543). A CzF. is ismeri a szónak ezt a jelentését: *Nyír* (2) Szabolcs vármegye egyik vidéke; másképp *Nyírség* (IV, 936). Mai népnyelvi használatára borsodi megfigyelésemet említhetem: a borsodiak is a *Nyír*-be mennek almáért, krumpliért, és ilyenkor a *nyíri* vonattal utaznak.

A névadás megmagyarázására a történetírók elmondják, hogy a település már első királyaink idején a környék kiemelkedő helysége lehetett, s Szent István méltónak találhatta arra, hogy „a Nyírnek s a benne fekvő falvagnak egyháza” legyen, vagyis a környező tíz község „egyházi életének központjává emel-

je” (vö. LUKÁCS i. m. 33; LEFFLER i.h. 86; KISS i. h. 4). Mások óvatosabban vélekednek. SZOHOR PÁL pl. annyit még kijelent, hogy „A helységnév második fele pedig onnan vette eredetét, hogy városunk a *Nyírség egyháza* volt” (i.m. 173), s „mindenesetre alkalmasnak találtatott arra, hogy a nyírségi *tízhelység* [!] egyháza ide helyeztessék” (i.m. 174), de azt is beismeri, hogy „E téren inkább a sejtelen vezet bennünket, mint írott okmányok” (i.m. 173). MÉREY FERENC határozottabban fogalmaz: „...nem állítjuk azt, hogy Nyíregyháza már első szent királyunk idejében fennállott [,] és már akkor a Nyírség tíz falujának központja volt, ...” (i.h. 16), de lehetőségként fönntartja elődei magyarázatát is.

A magyarázat gyengéjére NYÁRÁDY MIHÁLY mutatott rá először (A Nyíregyháza név eredete: Szabolcsi Szemle IX, 154. jegyz.). A Nyírségen tíznél sokkal több település volt már első királyunk idején, így más egyházas helynek is kellett lennie. Más szavakkal: a Nyírségnek több egyháza is volt, a Nyíregyháza név tehát nem láthatta el az identifikálás funkcióját. Másrészt a helység a borsvai várispánság szélén feküdt, nem volt központi hely, márpedig az egyházasnak kiszemelt község valószínűleg földrajzi központja is volt a hozzá tartozó kilenc falunak. A történetírók tévedését az okozta, hogy elsiklottak a földrajzi név első, a tatárjárás előtti említése fölött, s későbbi említések mai jelentéstartalmát vetítették vissza I. István idejére.

3. 1942-ben egy új, az előbbieknél merőben ellentmondó elmélet keletkezett a város nevének magyarázására (NYÁRÁDY i.h. 148—158), amely — nyilván a megjelenés félreeső volta miatt — elkerülte nyelvészeink figyelmét. Az elmélet nemrégiben újból felbukkant: a Kelet-Magyarország című szabolcsi napilap 1965. szeptember 5-i számában O[RDAS] I[LVÁN] „Nyr” aszója (Városnevünk eredetéről) címmel cikket közöl, s abban a tudomány által elfogadottként ismereti a NYÁRÁDY-féle hipotézist.

Cikke elején NYÁRÁDY a Nyíregyházán átfolyó kis patakkal foglalkozik, annak próbál egy elméletébe illő nevet konstruálni. Ezt pedig a mai Érpatak község régi *Hugyaj* nevében találja meg, a patak ugyanis ott folyik el a község mellett. Az 1329-es *Hugey*, az 1332—37-es *Huge* és az 1457-es *Hwgyay* (vö. CSÁNKI, 516) névalakokat *hug* (högy) és *hwg* (hügy; NYÁRÁDY olvasatai! — MA.) szótövekre és *-e ~ -ly* kicsinyítő képzőkre bontja. A „szó elején álló *h* jegyet el is lehet hanyagolnunk”, és a megmaradt *ug ~ wg* szóban a 'forrás' jelentésű *ügy ~ igy* szót ismerhetjük fel — vallja a szerző. A szókezdő *h*-nak ez a fajta elsikkasztása meglepő, hiszen a község nevét ma is *Hugyaj*-nak ejtik a szabolcsiak, az *ügy*-nek pedig sem *ugy*, sem *hugy* ejtésű változatát nem tudjuk kimutatni. A felhozott analógia sem győz meg (*Huihel ~ Újhely*), hiszen a *Huihel* *h*-ja nyilván hangérték nélküli jel. A patak nevének ilyen rekonstruálására azért van szüksége a szerzőnek, mert ebből magyarázza a helységnév régi változatait és a mai nevet.

A pápai tizedjegyzékekben a mai Nyíregyháza neve *Rir* és *Nyr* alakban fordul elő (ORTVAY TIVADAR, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század

elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I/1, 185. — NYÁRÁDY hivatkozása i.h. 152). NYÁRÁDY az első formát is (amelynek szókezdő *r* je nyilván tollhiba!) teljesértékű változatnak tartja, és *ri* 'rév' + *r* kicsinyítő képző elemekre bontja. Aki ismeri a nyíregyháziak mai *Ér* folyóját, meghökkentőnek találja ezt a magyarázatot. NYÁRÁDY maga is elmondja, hogy a patakocska aszályos időben teljesen kiszáradt (i.h. 157), ma is átlépheti a gyerek is. Ha szükség volt rá, az első letelepülők a révnél alkalmasabb módot is találhattak az „átkelésre”. A hol kiszáradó, hol alig csörgedező erecskének nem lehetett olyan nagy jelentősége az első letelepülők életében, hogy erről nevezék el helységüket. A másik névformát úgy magyarázza, hogy ez a folyócska időnként elmocsarasította a vidéket, s ezt a mocsarat (palus) jelenti a *nyír*. A *Rir* és *Nyr* egymás mellett élése ingadozó névhasználatra, elnevezési zavarokra mutat (i.h. 153).

A városnév második tagja, az *egyház*, véleménye szerint jelentéstanilag összefügg az előtaggal. Ezt ő is — helyesen — összetételnek tartja, de az összetétel elemeiben az általánosan elfogadott etimológiáktól eltérően az *igy* ~ *ügy* 'forrás' és az *aszó* szót ismeri fel: „A városnév második tagjának, az *igyházának* vagy *egyházának* ezért az *igy aszó*, vagy *igy assza*, vagy teljes pontossággal — az *Igy folyó assza* jelentést tulajdonítjuk” (i.h. 157). Bizonyítékul a *Nyírigyháza* [!] népi névformát idézi. A városnév hasonló szabolcsi ejtésére mások is felfigyeltek már. Köztudomású, hogy az *egyház* 'templom' jelentésű összetett szó előtagja a kihalt *igy* ~ *egy* 'szent' szóval azonos, és ennek számos származéka kimutatható. Ellene mond a szélesebb körben elfogadott etimológiának (<tör. **idgü*: EtSz., SzófSz. stb. — De: BALÁZS J.: ALH. VI, 145—69 és K. PALLÓ: ALH. XI, 163—7), hogy a régiségben mindig *gy*-vel fordul elő. ZOLNAI GYULA mutat rá először (MNY. XXXIX, 243—4), hogy [ha helyes a törökben kikövetkeztetett előzmény] a szónak eredetibb *i*-vel és *gy* helyett *d*-vel való ejtése ma is megvan Nyíregyháza népies nevében: *Nyíridháza* [!]. Ugyanakkor irodalmi adatot is idéz: „a *nyíridházi* hetivásáron”. Ezek a szavak egy nyírségi paraszt beszédében fordultak elő (MÓRICZ ZSIGMOND, A kárpáti vihar 30. — ZOLNAI hivatkozása!). Földrajzinév-gyűjtés közben magam is többször hallottam a városnév hasonló ejtését: „A *düllő levág jobbra a cigányoknak, azud [=azután] bára kanyarodik. Megy a korhány alatt, osz kigyön az Ięget-hegynél. Ez vóut rięgen a nyiritházi 'ut!* A *Pince-rętet meg a Gecsét kerülte ki jęre.*” Nyírbogdány. Itt említem meg, hogy KERTÉSZ JÁNOS és FOLLAJTÁR ERNŐ szerint a városnév a XVI. és XVII. századi összeírásokban többször *Nyeredháza* alakban fordul elő (DIENES ISTVÁN szerk.: Szabolcs vármegye. Vármegyei szociográfiák. Budapest, 1939. 349). Ezek az adatok nem támogatják NYÁRÁDY véleményét.

Összegezve: NYÁRÁDY szerint a településnek egyszerűen négy neve volt (i.h. 153): első a pápai tizedjegyzékekben szereplő *Rir*; ugyancsak itt fordul elő a *Nyr*; harmadiknak minden alap nélkül az *Ihaaz*-t említi (vö. ÁUO. X, 432: lokalizálásához az oklevélben egyetlen egy támpont sincs, Nyíregyházával való azonosítása teljesen önkényes, valószínűtlen), s ezt ugyancsak *igy* és *aszó*

elemekre bontja; végül a negyedik a *Nyregghaz* név, amely 1326-ban bukkan fel először (vö. KARÁCSONYI JÁNOS, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II, 19. — Idézi NYÁRÁDY i.h. 151).

4. A pápai tizedjegyzékből vett két adat nem tekinthető perdöntőnek. Az elsőként említett *Rir* kétségkívül tollhiba (de idetartozását sem bizonyítja semmi!). A város nevének megfejtésekor el kell tekintenünk a második névalaktól is (*Nyr*) a következők miatt: LUKÁCS ÖDÖN szerint a település neve *ecclesia de Nir* (és *Nyr*) alakkal fordul elő a tizedjegyzékekben (i.m. 35. — a többi monográfia-író is határozottan vallja: SZOHOR i.m. 174; MÉREY i.h. 16), s ez nem más, mint a Nyíregyháza név latinos visszaadása. NYÁRÁDY rámutat, hogy az Ortway-féle kiadásban csak a pusztá *Nyr* (és *Rir*) szerepel, az *eccl. de* nélkül (i.h. 152), holott a többi ilyen végű helységnevünk ugyanott teljes formájában található (pl. *Hegeseghaz*, *Alba Ecclesia* = Fehéregyház). Ámde LUKÁCS nem használhatta forrásként ORTVAY munkáját műve megírásakor, hiszen könyve korábban jelent meg az ORTVAYÉNÁL. A kérdésre tehát csak az eredeti tizedjegyzék adhatna megnyugtató választ.

A *nyír* 'vizenyős, mocsaras rét' értelmezése (vö. MUNKÁCSI, Ethnogr. IV, 283; NyK. XLVII, 457) valószínűleg hibás: ilyen jelentésű *nyírt* nem tudunk kimutatni (vö. MUSZ.; BEKE Ö.: *Nyr*. LXIV, 16; SzófSz.; BÁRCZI, MSzók². 12, 153 stb.).

A település nevének legkorábbi említései a következők: 1219: de *Nyr* (VárReg. 229, 235, — vö. LUKÁCS i.m. 33; LEFFLER i.h. 86; SZOHOR i.m. 180; GYÖRFFY ISTVÁN, Nyíregyháza és Debrecen településformája 6); 1222: *Nyr* (VárReg. 276); 1326: *Nyregghaz* (KARÁCSONYI i.m. II, 19 — vö. NYÁRÁDY i.h. 151; DIENES i.h.); 1343: *Nyryghaz* (KállayLevt. I, 161); 1347: *Nyregghaz* (uo. I, 200); 1352: *Nyregghaz* (uo. II, 12); 1356: *Nyregghaz*, *Nyereghaz* (uo. II, 39); 1378: *Nyryegghaz* (uo. II, 180); 1379: *Nyregghaz* (uo. II, 185); 1380: *Nyereghaz* (uo. II, 198); 1399: in possessione *Nyregghaz* (ZsigmOklt. I, 664); 1412: de *Nyregghaz* (ZichyOkmt. VI, 192) stb. Ezek az adatok annyit feltétlenül bizonyítanak, hogy az *egyház* szóhoz semmi köze az *ügyazonak*. A város korabeli nevében következetesen szerepel a *h* betű. Ha csak egy-két példában találnánk meg, akkor gondolhatnánk egyéni írássajátságra, vagy vehetnénk hangérték nélküli jelnek. Ez a következetesség azonban arra mutat, hogy ejtett hangot jelölt. Az *aszó* írása is csaknem következetes az ómagyar korban: a sorból kilógó egyetlen *hozo* (vö. OklSz., EtSz.) *h*-ja egyéni írássajátságra mutat. Azon is érdemes lenne elgondolkodni, hogy az 1259/1364-es *werezhozo* *h*-ja az *ozó*hoz tartozik-e vagy a megelőző mássalhangzóhoz. A történeti adatok szerint a város régi nevében még nem szerepelt a mai *-a* birtokos személyrag. A *hazzal* állítsuk szembe az *aszó* korabeli előfordulásait! 1055: *azah*, *azaa* (BÁRCZI, TihAl. 33; uő, Htört². 45), 1256: *Humurozou* (OklSz.), 1265: *Worreozowelgy* (OklSz.), 1271: *Keueozou* (PAIS: MNy. VIII, 395), 1300: *Medyezzou* (KárolyiOkmt. I, 29), 1335: *Azow* (uo. I, 111), 1438: *Huzzwazo*, *Huzywaza* (uo. II, 210), 1443: *Hwsywazo* (uo. II,

234), 1529: *Azzwpathak* (uo. III, 179) stb. stb. Az *aszó* végén — az első előfordulástól eltekintve — minden esetben magánhangzót találunk. Az 1055-ös *azah* az előzmény: a végén lévő γ hangértékű *h* később vokalizálódott, diftongust alkotott a megelőző magánhangzóval (vö. BÁRCZI, Htört². 97), sőt ezt a kettőshangzót okleveleink 1095-től (*Qumloozou*: OklSz.) általában jelelik is! Az *aszónak az* vagy *haz* alakja ismeretlen.

5. A tájegység (vö. HORPÁCSI ILLÉS: MNy. XLIX, 50; BALÁZS JÁNOS: MNy. XLIX, 58; BORSY ZOLTÁN, A Nyírség természeti földrajza. Budapest, 1961. 9) és — véleményem szerint — a település nevének megalkotásakor a növényzet volt a névadó, s ezt a történeti növényföldrajz bizonyágán kívül igazolják a földrajzi nevek is. Egy 1471-ben keletkezett határjárási jegyzőkönyv *Nyireshegy* nevet említ Nyíregyháza határában, Oroson pedig *Nyirestelek* név bukkan fel ugyanekkor (SZOHOR i.m. 183). KISS LAJOS véleménye szerint a mai nyíregyházi) erdőben a tölgy, a nyár és a *nyír* volt a legfontosabb erdőalkotó fa (i.h. 18). Nyírbogdányi gyűjteményemből a *Nyírjest* említhetem, amely 1738-ban *nyírjes hegyénél* szerkezetben fordul elő (NyÁL. Fasc. 39: 369). A baktalórántházi járás teljes szinkrón névanyagát tartalmazó gyűjteményemben is több községből van *Nyírjes* vagy *Nyires* földrajzi név. Másrészt a *nyírf*a (*Betula*) a talaj szempontjából közömbös, igénytelen, semmi okunk feltenni, hogy éppen ezen a területen nem volt őshonos. Tudjuk, hogy a természeti földrajzi nevek csoportjában ősi típus az egyes számú növény-, fa-, bokornevek gyűjtő értelemben való használata ('erdő, liget, bozót'): „e közszoí jelentésből ugyanis erdő, liget stb. földrajzi neve keletkezhettek, s ebből víznév vagy településnév [én ritkítottam! — MA.] fejlődhet” (BÁRCZI, MSzók². 153). A város eredeti *Nyír* neve is így keletkezhetett: *Nyír* 'Betula' → 'nyírfával benőtt terület' → 'településnév'.

Végül felelnem kell egy föltehető kérdésre: hogyan és miért változott a település korábbi *Nyír* neve *Nyíregyházára*? Mivel a földrajzi név fejlődése településtörténeti mozzanatokra is utal, választ kaphatunk MÉREY FERENCnek arra a kérdésére is, hogy „miképen élhette túl a tatárjárás pusztításait a mi Nyírfalunk...” (i.h. 16).

Korábban elmondtam: NYÁRÁDYval egyetértve nem tartom valószínűnek, hogy I. István rendeletére itt építették fel a nyírségi tíz falu közös egyházát. A XIII. század elejére azonban az egyházas helyek megszáporodtak, semmi okunk sincs azt mondani, hogy a településnek még ekkor sem volt temploma. Mégsem a templom fölépítése adott okot a névváltoztatásra!

GYÖRFFY GYÖRGY és MAKKAI LÁSZLÓ mutattak rá egy jelenségre, arra, hogy az *-egyház*, *-egyháza* utótagnak a középkorban 'puszta' volt a jelentése (vö. GYÖRFFY: NévtVizsg. 34). A tatárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt falvak helyét csak a romos egyház hirdette. Ezzel magyarázható, hogy akkor kapja a falu neve az *-egyház*, *-egyháza* utótagot, amikor pusztává válik. GYÖRFFY példái: 1208/1395: *Bucchid* — 1341-ben *Bukedeghaza* lakatlan

puszta; 1232: *Scer* — ma is puszta Gyula mellett *Szeregyháza* néven; *Nadány* — 1245/1247: *ecclesiam vacuum Nadany nomine*; *Keve* — 1261/1271: *Keueeghaz* (NévtVizsg. 34). Erősítheti ezt a véleményt egy 1355-ös adat: *Terre Pusta Ighaz nuncupate* (AnjouOkmt. VI, 300; OklSz.), sőt valószínűleg hasonlóképpen alakulhatott a Hevesújvár megyei *Kér* (ma Kenderes, Heves m.) sorsa (bár még 1352-ben is *Keer*: KárolyiOkmt. I, 205, 206). 1399-ben *Kereghaz* (KárolyiOkmt. I, 502), 1407-ben *Keereghaz* (uo. I, 542) néven említik. A sorba beillik Nyíregyháza nevének alakulása is: a tatárjárás előtt *Nyír*, utána *Nyíregyház* ~ *Nyíregyháza* alakban fordul elő következetesen. DIENES ISTVÁN is említi (i. h.), hogy a helység korábbi *Nyír* neve a tatárjárás után változott meg, de a névváltozásnak — úgy látszik — nem tulajdonít jelentőséget, hanem elfogadja a 'Nyírség egyháza' etimológiát. Ezzel ellentmondásba keveredik: ha a helységnek korábban *Nyír* volt a neve, milyen alapon kereshetjük az új *Nyíregyháza* névben a 'Nyírség' jelentésű *Nyír* szót?

A főnti példák analógiája alapján úgy vélem, hogy a tatárjáráskor vagy közvetlenül utána elpusztult a kis település, s emlékéit csak a romos egyház hirdette. Így lett a *Nyír* nevű faluból *Nyíregyház* ~ *Nyíregyháza*.

MEZŐ ANDRÁS

Nyíregyháza

Nyíregyháza ist eine bedeutende Stadt von Ungarn; sie ist die Hauptstadt des Komitats Szabolcs-Szatmár.

Die Geschichtsschreiber erklärten die Entstehung des Stadtnamens mit der Verordnung des Königs Stephans I., nach der alle 10 Dörfer sich eine Kirche bauen lassen sollten. Sie gliederten also den Namen in die Elemente *Nyír* 'Region Nyírség' + *-egyháza* 'ihre Kirche'. Im Gegensatz dazu war M. NYÁRÁDY der Meinung, dass der Stadtnamen aus den Elementen *Nyír* 'wässerige, moorige Wiese' + *-ügy-* 'Quelle, Fluss' + *-aszó* 'Tal' besteht.

Beide Etymologien sind falsch. Der heutige Name der Stadt ist nach dem Tatarensturm entstanden: das frühere Dorf *Nyír* ('Birke' → 'Birkenwald' → 'Siedlungsname') ist im Jahre 1241 zerstört worden, und dann hat es die Nachsilbe *egyháza* 'Kirchenruine eines verödeten Dorfes' (GY. GYÖRFFY: NévtVizsg. 34) bekommen.

A. MEZŐ